

بسم الله الرحمن الرحيم

مفردات قرآن

حجت الاسلام دکتر سید محمود طیب حسینی
(دانشیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

زمستان ۱۳۹۷

درسنامه دانشگاه
علوم قرآن و حدیث

طیب حسینی، سیدمحمود، ۱۳۴۶-
 مفردات قرآن / سیدمحمود طیب حسینی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷.
 سیزده، ۲۰۹ ص: (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۴۶۶: قرآن پژوهی؛ ۵۱)
 بها: ۱۸۰۰۰۰ ریال
 فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.
 کتابنامه. ص. [۱۹۵] - ۲۰۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.
 نمایه.
 ۱. قرآن--واژه شناسی. ۲. Qur'an--Lexicology. ۳. قرآن--واژه شناسی--تحقیق. ۴. Qur'an--Lexicology.
 ۵. قرآن--مسائل لغوی--تحقیق. ۶. Qur'an--Language, Style--Research. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 ب. عنوان.
 ۱۳۹۷ م ۷ ط ۳/۸۲ BP شماره کتابشناسی ملی
 ۲۹۷/۱۵۳
 ۵۴۴۹۹۰۰

مفردات قرآن

مؤلف: دکتر سیدمحمود طیب حسینی
 ناظر: دکتر هادی حجت
 ویراستار: سعیدرضا علی عسگری
 ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
 صفحه آرای: اعتصام
 چاپ اول: زمستان ۱۳۹۷
 تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه
 لیتوگرافی: سعیدی
 چاپ: قم-سبحان
 قیمت: ۱۸۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
 قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰)
 شماره: ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱، ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰
 تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
 فروش اینترنتی: www.ketab.ir/rihu
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ
وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بإِذْنِ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ

«سوره فاطر، ۳۲»

علوم قرآن و حدیث، رشته دیرپای دانشگاهی است که عزت انتساب آن به قرآن کریم و حدیث شریف موجب شده تا جامعه، انتظارات علمی، ارزشی و حتی عاطفی ویژه‌ای از آن داشته باشد. از این رو «مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور» با هدف تحول و تعالی نظام تولید علم و تربیت نیروی انسانی قرآنی متناسب با نیاز کنونی جامعه اسلامی، بازنگری و تجمیع برنامه‌های درسی دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث را در دستور کار قرار داد.

انجام این مأموریت با مشارکت صاحب‌نظران علوم قرآن و حدیث و زمینه‌های مرتبط، پنج سال به طول انجامید که حاصل آن، برنامه درسی مشتمل بر ۱۰۰ واحد مشترک و شش مجموعه اختیاری ۳۵ واحدی با عناوین «مطالعات قرآن»، «مطالعات حدیث»، «تربیت دبیر آموزش قرآن و حدیث»، «تربیت مربی آموزش قرآن و حدیث»، «هنرهای قرآنی (قرائت و کتابت)» و «فرهنگ و رسانه» است.

نقشه راه این تحول ضروری می‌نمود که درسنامه‌های رشته نیز، طراحی و تدوین شود. این کار با شناسایی و جلب مشارکت استادان بسیاری از گروه‌های آموزشی کشور و با مدیریت «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «دانشگاه قرآن و حدیث» انجام شد.

این اقدامات، نخستین گام در ارتقای محتوا و انسجام درونی این رشته بود که بی‌گمان از نقص و نارسایی مبرا نیست. امید می‌رود این برنامه و درسنامه‌های آن مورد عنایت استادان و دانشجویان گرامی قرار گیرد و با نظرات مشفقانه و انتقال تجربیات اجرای آن، این مرکز را در بازنگری مجدد برنامه کارشناسی و بازطراحی مقاطع تحصیلات تکمیلی همراهی کنند.

مرکز هماهنگی و توسعه

پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۴۵۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان کتاب درسی در زمینه مطالعات قرآنی برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث و تفسیر در مقطع کارشناسی فراهم شده است که البته دیگر علاقه‌مندان به این موضوع قرآنی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسندگان محترم اثر، حجت‌الاسلام دکتر سید محمود طیب حسینی و نیز از ناظر محترم اثر، دکتر هادی حجت سپاسگزاری کند. همچنین از نقش حمایتی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور و تلاش‌های اعضای محترم کارویژه مدیریت تدوین درسنامه‌های قرآنی و همه‌ی عزیزانی که در آماده‌سازی و انتشار این اثر نقش داشته‌اند؛ سپاسگزاری می‌شود.

فهرست مطالب

مقدمه

- ۲ ویژگی‌های این کتاب
- ۳ اهداف کتاب
- ۵ پیشنهادهایی برای آموزش این کتاب

درس اول: کلیات

- ۷ تعریف دانش مفردات
- ۸ تعریف معنی
- ۹ اهمیت واژه‌شناسی قرآن
- ۱۰ جایگاه دانش مفردات در تفسیر قرآن
- ۱۱ دانش‌های مرتبط با دانش مفردات
- ۱۳ منابع اساسی آشنایی با معنای مفردات قرآن
- ۱۴ دانش فقه اللغة
- ۱۵ مهم‌ترین مباحث دانش فقه اللغة
- ۱۵ ○ خلاصه درس
- ۱۶ ○ پرسش
- ۱۶ ○ مطالعه بیشتر

درس دوم: آشنایی با کتاب‌های لغت و منابع مفردات

- ۱۹ ۱. کتاب‌های لغت
- ۱۹ ۱-۱. العين
- ۲۰ ۲-۱. تاج اللغة و صحاح العربيه (الصحاح)
- ۲۱ ۳-۱. معجم مقاییس اللغة
- ۲۳ ۴-۱. اساس البلاغة

۲۳	 ۱-۵. لسان العرب
۲۵	 ۱-۶. المعجم الوسيط
۲۵	 ۲. کتاب‌های مفردات قرآن
۲۸	 ۳. کتاب‌های وجوه و نظائر
۲۸	 ۴. تفسیرهای قرآن
۲۹	 ○ خلاصه درس
۳۰	 ○ پرسش
۳۱	 ○ پژوهش
۳۱	 ○ مطالعه بیشتر

درس سوم: مراحل تحقیق در معنای کلمات (۱)

۳۷	 ضرورت ریشه‌شناسی واژگان
۳۸	 ضرورت آشنایی با دانش صرف
۴۰	 ساختارشناسی کلمه
۴۳	 دشواری شناخت صیغه و ریشه برخی کلمات
۴۴	 ○ خلاصه درس
۴۵	 ○ پرسش
۴۵	 ○ تمرین و فعالیت تکمیلی
۴۶	 ○ مطالعه بیشتر

درس چهارم: مراحل تحقیق در معنای مفردات (۲)

۴۷	 آشنایی با گوهر معنایی و معانی حسی
۴۸	 اهمیت آگاهی از معنای گوهری کلمات
۴۹	 ضرورت آگاهی از معنای حسی کلمات
۴۹	 نمونه یکم: «وضع»، «وزر» و «إنقاض»
۵۱	 نمونه دوم: «کنود»
۵۲	 نمونه سوم: «هُمَزَه» و «لَمَزَه»
۵۳	 نمونه چهارم: «تقوا»
۵۴	 آثار و فواید توجه به کاربردهای حسی کلمات در فرهنگ عربی
۵۶	 ○ خلاصه درس
۵۶	 ○ پرسش
۵۷	 ○ پژوهش
۵۷	 ○ مطالعه بیشتر

درس پنجم: مراحل واژه‌شناسی (۳)

۶۱	 بهره‌گیری از سیاق آیات
۶۱	 تعریف سیاق
۶۳	 انواع سیاق
۶۳	 ۱. سیاق آیه (جمله)
۶۳	 نمونه یکم: «سما»
۶۵	 نمونه دوم: «دین»
۶۷	 ۲. سیاق بخش
۶۸	 ۳. سیاق سوره
۶۸	 واژه «انام» در سوره الرحمن
۶۹	 ۴. سیاق قرآن
۶۹	 نمونه یکم: «صدر»
۷۰	 نمونه دوم: «نعیم»
۷۲	 نمونه سوم: «نساء»
۷۳	 ○ خلاصه درس
۷۳	 ○ پرسش
۷۴	 ○ تمرین و فعالیت تکمیلی

درس ششم: مراحل تحقیق در معنای مفردات (۴)

۷۵	 لزوم تفسیر کلمات به معنای عصر نزول
۷۵	 ضرورت تفسیر کلمات قرآن به معنای عصر نزول
۷۶	 معنای «ساعة»
۷۷	 معنای «نافله»
۷۸	 ضرورت پرهیز از معانی ارتکازی
۷۸	 نمونه یکم: «مفتاح»
۸۰	 نمونه دوم: «شهداء»
۸۰	 نمونه سوم: «شَدید»
۸۲	 نمونه چهارم: «انصب»
۸۳	 ○ خلاصه درس
۸۴	 ○ پرسش
۸۴	 ○ تمرین و فعالیت تکمیلی

درس هفتم: آشنایی با معانی باب‌های ثلاثی مزید (۱)

۸۶	 اشتقاق صغیر
۸۶	 نقش اشتقاق صغیر در تفسیر قرآن

۸۷		قاعده «زيادة المباني تدلّ على زيادة المعاني»
۸۸		معانی ابواب ثلاثی مزید
۸۸		۱. باب افعال
۹۱		۲. باب تفعیل
۹۵		۳. باب افتعال
۹۸		۴. باب انفعال
۹۹		○ خلاصه درس
۹۹		○ پرسش
۱۰۰		○ پژوهش

درس هشتم: آشنایی با معانی باب‌های ثلاثی مزید (۲)

۱۰۱		۵. باب استفعال
۱۰۴		۶. باب تفاعل
۱۰۶		۷. باب تفعّل
۱۰۸		۸. باب مفاعله
۱۱۱		○ خلاصه درس
۱۱۱		○ پرسش
۱۱۱		○ پژوهش
۱۱۲		○ مطالعه بیشتر

درس نهم: مشترک لفظی و جایگاه آن در دانش مفردات

۱۱۷		تعریف مشترک لفظی
۱۱۸		اهمیت اشتراک لفظی در تفسیر قرآن
۱۱۹		نمونه اول: «جعل»
۱۲۰		نمونه دوم: «سکن»
۱۲۱		نمونه سوم: «تلو»
۱۲۲		تفاوت تلاوت با قرائت
۱۲۲		معنای حقیقی و معنای مجازی
۱۲۳		معیار تمایز مشترک لفظی از مجاز
۱۲۴		بررسی یک نمونه: «ظلم»
۱۲۶		○ خلاصه درس
۱۲۶		○ پرسش
۱۲۷		○ تمرین و فعالیت تکمیلی
۱۲۸		○ مطالعه بیشتر

درس دهم: اشتراک معنوی و جایگاه آن در شرح مفردات قرآن

- ۱۲۹ تعریف مشترک معنوی
- ۱۳۰ مقصود از مشترک معنوی
- ۱۳۰ نمونه یکم: «طیب»
- ۱۳۱ نمونه دوم: «أُم»
- ۱۳۲ آثار مشترک معنوی در تفسیر قرآن
- ۱۳۲ جمع میان دیدگاه‌های مختلف تفسیری
- ۱۳۴ ○ خلاصه درس
- ۱۳۴ ○ پرسش
- ۱۳۴ ○ پژوهش
- ۱۳۵ ○ برای مطالعه بیشتر

درس یازدهم: آشنایی با وجوه و نظائر

- ۱۳۹ تعریف وجوه و نظائر
- ۱۴۰ بررسی چند نمونه
- ۱۴۰ نمونه یکم: «فتنه»
- ۱۴۲ نمونه دوم: «أخذ»
- ۱۴۳ نمونه سوم: «عذاب»
- ۱۴۵ تفاوت اشتراک لفظی و وجوه (و نظائر) قرآن
- ۱۴۶ ○ خلاصه درس
- ۱۴۷ ○ پرسش
- ۱۴۷ ○ تمرین و فعالیت تکمیلی

درس دوازدهم: ترادف و جایگاه آن در دانش مفردات قرآن

- ۱۵۱ تعریف ترادف
- ۱۵۲ دیدگاه‌ها درباره وجود ترادف در قرآن
- ۱۵۲ دلایل وجود الفاظ مترادف در قرآن
- ۱۵۴ بررسی چند نمونه
- ۱۵۴ نمونه یکم: «عقل»، «حجر»، «لُب»، «نُهیة»
- ۱۵۵ نمونه دوم: «طبع» و «ختم»
- ۱۵۶ نمونه سوم: «أسی» و «حزن»
- ۱۵۷ نمونه چهارم: «جاء» و «أتی»
- ۱۵۹ ○ خلاصه درس
- ۱۵۹ ○ پرسش
- ۱۶۰ ○ تمرین و فعالیت تکمیلی

درس سیزدهم: انکار ترادف در قرآن

- ۱۶۳ دیدگاه انکار ترادف
- ۱۶۴ دلایل منکران ترادف
- ۱۶۴ ۱. وضع هر کلمه برای معنای خاص
- ۱۶۴ ۲. تعریف متفاوت از ترادف
- ۱۶۵ ترادف مطلق و جزئی
- ۱۶۷ اهمیت بحث ترادف
- ۱۶۹ ○ خلاصه درس
- ۱۷۰ ○ پرسش
- ۱۷۰ ○ پژوهش

درس چهاردهم: آشنایی با کلمات اضداد / تضاد

- ۱۷۱ تعریف اضداد
- ۱۷۲ پیشینه اضداد
- ۱۷۲ ذکر چند نمونه
- ۱۷۲ نمونه یکم: «رجاء»
- ۱۷۳ نمونه دوم: «وراء»
- ۱۷۳ نمونه سوم: «ظنّ»
- ۱۷۵ نمونه چهارم: «مقوین»
- ۱۷۵ نمونه پنجم: «بطانه»
- ۱۷۵ نمونه ششم: «مسجور»
- ۱۷۶ نمونه هفتم: «عسّس»
- ۱۷۷ ○ خلاصه درس
- ۱۷۸ ○ پرسش
- ۱۷۸ ○ پژوهش

درس پانزدهم: آشنایی با واژه‌های مُعَرَّب

- ۱۷۹ تعریف مُعَرَّب و دخیل
- ۱۷۹ تفاوت مُعَرَّب با دخیل
- ۱۸۰ دیدگاه‌ها در باب وجود الفاظ مُعَرَّب در قرآن
- ۱۸۱ نقد دیدگاه منکران
- ۱۸۳ آثار تألیف شده درباره کلمات مُعَرَّب
- ۱۸۳ تعداد واژه‌های مُعَرَّب در قرآن
- ۱۸۴ نمونه‌هایی از واژه‌های مُعَرَّب در قرآن

- ۱۸۴ خاورشناسان و واژه‌های دخیل
- ۱۸۸ ○ خلاصه درس
- ۱۸۸ ○ پرسش
- ۱۸۹ ○ تمرین و فعالیت تکمیلی
- ۱۸۹ ○ مطالعه بیشتر

۱۹۵ منابع و مآخذ

نمایه‌ها

- ۲۰۱ نمایه آیات
- ۲۰۸ نمایه اصطلاحات

مقدمه

مفسران قرآن همواره بر ضرورت آگاهی از معانی و مفاهیم الفاظ قرآن کریم به عنوان مقدمه ورود به تفسیر قرآن تأکید کرده اند. در گذشته مفسران بزرگ، تفسیر قرآن را برای کسانی که به معانی کلمات قرآن به درستی آشنایی و آگاهی نداشتند جایز نمی دانستند.

اهمیت آشنایی با مفاهیم مفردات قرآنی و نقش آن در فهم و دریافت معارف ژرف و گسترده قرآن، موجب شده است که دانشگاه ها و حوزه های علمیه و همه مؤسسات و مراکز تخصصی که در حوزه تفسیر و معارف قرآن مجید و علوم قرآنی کوشش می کنند، یکی از واحدهای درس های اختصاصی این رشته را آشنایی با دانش مفردات قرآن تعریف کنند.

با توجه به اهمیت این دانش و نقش آن در فهم و تفسیر قرآن، آثار چندی نیز تاکنون در این موضوع تألیف شده و دانشجویان از آنها بهره گرفته اند. از جمله آثاری که در حوزه دانش مفردات قرآن و برای دانشجویان مقطع کارشناسی تدوین شده، عبارت اند از چهار کتاب با عنوان مشترک مفردات قرآن، تألیف آقایان: حجت الاسلام حمید محمدی، حجت الاسلام دکتر سیدرضا مؤدب، حجت الاسلام غلامعلی همایی و دکتر سیدبابک فرزانه. ویژگی مشترک این چهار اثر آن است که با هدف تهیه متن آموزشی درس مفردات تألیف شده اند. در اثر نخست، حدود چهل واژه قرآن به زبان فارسی شرح داده شده و جنبه تفسیری مباحث از جنبه لغوی آن برجسته تر است. شیوه سه اثر اخیر نیز آن است که پس از ارائه بحثی مختصر در تاریخچه دانش مفردات و معرفی برخی منابع مفرداتی و اشاره به برخی مباحث نظری، شماری از واژه های پرکاربرد یا متعلق به جزءهای پایانی قرآن را گزینش کرده و عبارت عربی بعضی منابع لغت، چون معجم مقاییس، مفردات راغب، لسان العرب، مجمع البیان و... را در شرح واژه نقل کرده

و ترجمه و توضیح عبارات را به اسناد واگذار کرده‌اند. در اثر دکتر فرزانه که انتشارات سمت آن را در سال ۱۳۸۸ منتشر کرده، بیش از دو سوم کتاب ۱۳۵ صفحه‌ای، به معرفی منابع لغت و مفردات قرآن و بعضی مباحث نظری این دانش اختصاص یافته است. از جمله امتیازهای این سه اثر آن است که دانشجویان با آموختن مطالب این آثار – اگر استنادی مسلط به قرائت متون ادبی آنها را تدریس کنند – مقداری با متن خوانی متون لغوی کهن و ترجمه آنها آشنا می‌شود. اما از طرفی، مشکل این آثار آن است که با توجه به دشواری متون کهن، اولاً، در همه دانشکده‌های سراسر کشور، استادان مسلط به متون عربی برای تدریس این آثار یافت نمی‌شود؛ ثانیاً با فرض وجود استادان فرهیخته، به دلیل سنگینی این متون، دانشجویان در طول یک نیم‌سال با معنای شمار اندکی از لغات قرآن آشنا می‌شود.

ویژگی‌های این کتاب

در کتاب پیش رو، به منظور تفسیر و تحلیل واژه‌های قرآن مجید، نکاتی در نظر گرفته شده که می‌توان آنها را از ویژگی‌های این اثر برشمرد برخی از این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

۱. در آثار مشابه موجود، بیشتر به بحث‌های تاریخی یا نظری کم‌فایده و کسل‌کننده پرداخته شده، یا اگر رویکرد کتابی، بحث درباره معنای مفردات قرآن بوده است متن اثر شامل لغات و معانی آنها به زبان عربی است، و به دلیل سنگینی متون لغت کهن، آموزش این متون برای استادان و دانشجویان دشواری‌هایی داشته و معمولاً در طول یک نیم‌سال تحصیلی، شمار بسیار اندکی از لغات قرآن بررسی می‌شوند. از این رو، آثار مفرداتی موجود در انتقال معنای مفردات قرآن به دانشجویان چندان توفیقی نداشته‌اند. در اثر حاضر، متن کتاب به زبان فارسی تدوین شده است تا تمرکز دانشجویان روی مباحث مفرداتی باشد و در طول یک نیم‌سال آموزشی بیشترین آشنایی را با مفردات قرآن کسب کند؛

۲. در شرح معنای کلمات قرآن به کتاب‌های مفرداتی قرآن، مانند مفردات راغب اصفهانی اکتفا نشده، بلکه از دو سنخ کتاب دیگر نیز در این باره بهره گرفته شده است: نخست، کتاب‌های لغت، همچون تهذیب اللغة از هری، لسان العرب ابن منظور، معجم مقاییس اللغة ابن فارس، المصباح المنیر فیومی و...؛ دوم، کتاب‌های تفسیر ادبی همچون مجمع البیان طبرسی، کشف زمخشری و...؛

۳. با اینکه اثر حاضر یک کتاب آموزشی در نظر گرفته شده و در اثر آموزشی - که هدفش انتقال اطلاعات و معارف به دانش‌جو است - لازم است مطالب مشهور و مسلم در حوزه موضوع آموزش، گردآوری و ارائه شوند، اما، اثر حاضر از روح تحقیق و تحلیل و نقد و احیاناً نوآوری نیز بهره‌مند است؛
۴. در شرح معنای کلمات تلاش شده تا آنجا که ممکن است از کاربردهای هر کلمه در فرهنگ عرب، به میزانی که می‌تواند در فهم کلمه قرآنی نقش‌آفرین باشند، بهره گرفته شود؛
۵. در طول مباحث تلاش شده است به مباحث مهمی که در فهم مفردات قرآن نقش اساسی دارند، پرداخته شده و ثمره این مباحث در ضمن نمونه‌های مختلف و به صورت عینی به مخاطب نشان داده شود؛
۶. نگارنده به قدر بضاعت اندک خود، کوشیده تا در خلال مباحث، دانشجو را با شیوه و سیر فهم معنای مفردات قرآن آشنا سازد؛
۷. بخشی از مطالبی که آگاهی از آنها برای دانشجو و بعضی مدرسان، لازم تشخیص داده شد، اما بحث از آنها خارج از اهداف آموزشی این کتاب بود، در پایان درس و ذیل عنوان «برای مطالعه بیشتر» آورده شده‌اند، تا علاقه‌مندان، از آن مباحث بهره‌برند.

اهداف کتاب

در تألیف کتاب حاضر اهداف ذیل در نظر بوده است:

۱. مهم‌ترین هدف، آشنایی دانشجویان با شمار درخور توجهی از کلمات قرآن بوده است. تجربه‌های پیشین نگارنده، هم در دوره دانشجویی و هم در دوره‌های تدریس حکایت از این دارد که دانشجویان در دو واحد درس مفردات قرآن، به‌طور معمول با معنای شمار اندکی از کلمات قرآن آشنا می‌شدند. در اثر حاضر تلاش شده تا در ضمن مباحث درس‌ها و تمرین‌های پایان درس‌ها، حدود چهارصد ریشه و مشتقات کلمات قرآن معنا شوند؛
۲. هدف دیگر، آشنایی دانشجو با مهم‌ترین منابع مفرداتی فارسی و عربی قرآن، اعم از کتاب‌های مفردات قرآن، تفسیرهای ادبی، کتاب‌های لغت، کتاب‌های وجوه و نظائر و...، است. افزون بر درس دوم که به معرفی مختصر منابع پرداخته است، تمرین‌های پایان هر درس به‌گونه‌ای طراحی شده‌اند که علاوه بر فراهم کردن زمینه آشنایی دانشجو با معنای مفردات،

فرستی مهیا می‌سازد که دانشجو به صورت عملی با سبک و شیوه کتاب‌های مختلفِ مفردات قرآن نیز آشنا شود؛

۳. از دیگر اغراض کتاب، آشنایی دانشجویان با نقش فرهنگ عرب و سیاق، در شرح کلمات قرآن است. بدین منظور، به هر یک از دو موضوع یاد شده، یک درس (درس‌های چهارم و پنجم) اختصاص داده شده است؛

۴. دیگر هدف مهم آن بوده است که دانشجو عمیقاً دریابد که تفسیر کردن کلمات قرآن، به معانی مرتکز در ذهن، روا نیست و این امر موجب انحراف در فهم و تفسیر قرآن می‌شود. همچنین در نظر بوده است که برای خواننده کتاب اثبات شود که اگر کلمه‌ای از قرآن دارای معنای مشهوری است، نباید در همه جای قرآن، آن کلمه را به همان معنای مشهور تفسیر کرد، بلکه ممکن است هر کلمه در قرآن مجید معانی مختلفی داشته باشد که با توجه به قرائن موجود و سیاق متن، باید آن معنا را دریافت و از تفسیر کلمات در همه جا به یک معنا به شدت پرهیز کرد. از این رو، افزون بر اختصاص یک درس مستقل به این موضوع (درس ششم)، در خلال دیگر درس‌ها نیز کم و بیش نمونه‌هایی ناظر به این موضوع تحلیل و معرفی شده‌اند؛

۵. یکی از ویژگی‌های زبان عربی وجود اشتقاق به‌طور فراگیر و گسترده است. اشتقاق کلمات مختلف از یک ریشه همیشه با تغییر معنا همراه است. بحث اشتقاق در زبان عربی بسیار گسترده است. یکی از حوزه‌های اشتقاق باب‌های ثلاثی مزید و معانی آنهایند. به منظور آشنایی دانشجویان با تغییرات معنایی حاصل از اشتقاق کلمات، هشت باب مشهور ثلاثی مزید، همراه با مشهورترین معانی این باب‌ها در دو درس هفتم و هشتم به بحث گذاشته شده‌اند.

از جمله مباحثی که لازم است در شرح و تفسیر مفردات قرآن به آنها آشنایی پیدا شود و مفسر، خود دارای مبنا باشد، مباحث اشتراک لفظی، اشتراک معنوی، مترادف، کلمات اضداد و کلمات معرب در قرآن است. از آنجا که این مباحث در شرح مفردات قرآن دارای اهمیت بسزایی هستند، به هر یک از آنها، افزون بر بحث وجوه و نظائر، یک درس (از درس نهم تا درس پانزدهم) اختصاص داده شده تا دانشجو نسبت به این مباحث و نقش و تأثیر آنها در تفسیر قرآن، آگاهی نسبتاً کاملی به دست آورد.

پیشنهادهایی برای آموزش این کتاب

به منظور آموزش هرچه بهتر و بیشتر مفردات قرآن، چند توصیه متواضعانه به همکاران و استادان ارجمند ارائه می‌شود:

۱. پیشنهاد می‌شود استاد در ارائه درس، دانشجویان را مشارکت دهد. افزون بر بخش تمرین و پژوهش که دانشجویان در خارج از کلاس روی آنها کار می‌کنند و نتیجه را به اختصار در کلاس گزارش می‌دهند، استاد می‌تواند بخشی از مطالب هر درس را نیز به دانشجویان واگذار کند تا پس از مطالعه آن را در کلاس گزارش دهند، و استاد خود به تدارک نواقص و تکمیل مطالب دانشجویان پردازد و اشکال‌های آنان را برطرف سازد؛

۲. پیشنهاد دیگر آن است که حدود نصف تا یک سوم ساعت درس به حل تمرین پایان هر درس اختصاص یابد؛ تا اولاً، دانشجویان در درس مشارکت داده شوند؛ ثانیاً، دانشجویان با مراجعه به منابع مختلف مفرداتی، به‌ویژه کتاب‌های فارسی، در عمل با سبک و شیوه این منابع در معنا کردن مفردات قرآن آشنا شوند؛ ثالثاً، توان دانشجویان در مراجعه به منابع مختلف مفردات و استنباط و کشف معنای کلمات قرآن افزایش یابد؛

۳. به دلیل حجم زیاد تمرین‌هایی که ذیل عنوان «تمرین و فعالیت تکمیلی» در پایان هر درس آمده، این تمرین‌ها میان دانشجویان تقسیم شود تا هر یک از دانشجویان به انجام بخشی از تمرین‌ها مکلف باشد و فرصت انجام تحقیق را داشته باشند؛ هم‌چنین در پایان برخی دروس بعد از پرسش، برای تمرین بیشتر مباحث درس، ذیل عنوان «پژوهش» تکالیفی از دانشجو خواسته شده است. استادان عزیز با توجه به توان و امکانات دانشجو، این پژوهش‌ها را از دانشجویان مطالبه کرده و می‌توانند به عنوان پژوهش اختیاری برای آن نمره مجزایی تعریف کنند.

۴. با توجه به فراوانی بسیار کلمات و آیاتی که در کتاب معنا شده، یا در تمرین‌ها گنجانده شده‌اند، به استادان گرامی پیشنهاد می‌شود آزمون این درس را به‌گونه‌ای (تستی یا ترکیبی) برگزار کنند تا در عین حال که دانشجو مکلف می‌شود، همه مطالب کتاب و کلمات به بحث گذاشته شده را بخواند، نیاز به حفظ معنای همه کلمات نداشته و مجبور نباشد برای به خاطر سپردن مطالب کتاب، بر حافظه خود فشار آورد و در نهایت موجب دلزدگی وی از این درس شود. آموزش و آزمون این درس باید به‌گونه‌ای باشد که دانشجو پس از فراگرفتن کتاب، بتواند در مواجهه با آیات، کلمات و آیات مشتمل بر کلمات را به درستی بفهمد و معنا کند؛

۵. پیشنهاد آخر اینکه در آزمون این درس از همه کتاب - به جز بخش «برای مطالعه بیشتر» - سؤال طرح شود و تنها به پرسش‌های پایان هر درس اکتفا نشود، تا دانشجویان وادار شوند همه کتاب، به‌ویژه کلمات معنا شده و آیات مشتمل بر آنها را مطالعه کنند و با آنها انس گیرند.

در پایان، پس از حمد و سپاس به درگاه خدای متعال سپاس خود را به همه استادان و دانشجویانی تقدیم می‌کنم که با ارائه دیدگاه‌ها و پیشنهادهای خود زمینه رفع نقایص و کمال اثر را فراهم خواهند کرد و از همه کسانی که در به ثمر رسیدن این اثر نقش داشتند قدردانی می‌کنم؛ به‌ویژه از دوست دانشمندم جناب آقای دکتر هادی حجت که نظارت این طرح را بر عهده داشته و با مطالعه چندباره آن، نکات دقیق و سودمندی در راستای تکمیل مطالب و رفع کاستی‌های اثر پیشنهاد دادند، صمیمانه تشکر کرده، برای همگان از درگاه خداوند مهربان توفیق و بهروزی و سربلندی درخواست می‌کنم.

سید محمود طیب حسینی

قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

خرداد ۱۳۹۷ش

رمضان ۱۴۳۹ق

درس اول

کلیات

در این درس به تعریف برخی مصطلحات ناظر به دانش مفردات و بعضی از مباحث مقدماتی ناظر به این دانش، همچون اهمیت و جایگاه دانش مفردات، ارتباط دانش مفردات با دانش صرف، اشاره می‌شود.

تعریف دانش مفردات

دانش مفردات قرآن، دانشی است که درباره معنای اصلی و معنای مراد و مقصود کلمات قرآن بحث می‌کند. بر پایه این تعریف، یک محقق در دانش مفردات قرآن، باید: اول، در پی فهم و آگاهی از معنای کلمات به کار رفته در قرآن باشد؛ دوم، درصدد کشف معنای اصلی هر واژه باشد تا با تکیه بر آن معنای اصلی، بتواند تفاوت آن واژه را با دیگر واژه‌های مترادفش دریابد؛ سوم، از آنجا که بسیاری از واژه‌ها در قرآن کریم در چند معنا به کار رفته‌اند، دیگر معانی کلمه را با تکیه بر فرهنگ عربی استخراج کند؛ چهارم، کلمه قرآنی را بر معانی مختلف عرضه کند و با بهره‌گیری از قرائن موجود در سیاق آیات شریفه، معنای مراد آن کلمه را در سیاق خاصش کشف کند. برای مثال، واژه «صَلَّ» در سوره توبه^۱ را در نظر بگیرید؛ اولاً، در دانش مفردات باید در جستجوی آگاهی از معنای آن، و ثانیاً، کشف معنای اصلی آن بود، این کلمه هم‌خانواده «صلاة» است که درباره معنای اصلی آن دو دیدگاه مشهور وجود دارد: راغب اصفهانی «صلاة» را مشتق از

۱. «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلَّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (توبه، ۱۰۳).

«صلی» دانسته و معنای اصلی آن را داخل شدن در آتش معرفی کرده است؛ سپس این کلمه به باب تفعیل رفته و معنای آن برعکس شده است، «صلّی»، یعنی خود را از درون آتش رفتن دور کرد، و چون انسان با نماز گزاردن، خود را از رفتن در آتش جهنم حفظ می‌کند، به نماز «صلاة» گفته‌اند. اما زمخشری آن را مشتق از «صلو» دانسته، می‌گوید: «صلاة» از «صلوین» به معنای دو استخوان لگن اسب گرفته شده است، سپس از این کلمه «صلّی» مشتق شده، یعنی استخوان لگش را حرکت داد، و چون در نماز، نمازگزار به هنگام رکوع و سجده استخوان لگن خود را حرکت می‌دهد و بالا می‌آورد این فعل در معنای نماز به کار رفته است. ثالثاً، لازم است معانی مختلف «صلاة» در فرهنگ عرب جستجو و استخراج شود، تا با تکیه بر کاربردهای زبان عرب، این کلمه در قرآن درست معنا شود. «صلاة» در لغت عرب در معانی مختلفی به کار رفته است، از جمله: دعا کردن، استغفار کردن، درود فرستادن، و...؛ در نهایت، باید با توجه به قرائن مختلف موجود در آیه، واژه «صَلَّ» در آیه یاد شده را معنا کرد. قرائن موجود در آیه دلالت دارند که «صَلَّ» در این آیه به معنای نماز نمی‌تواند باشد، بلکه دعا کردن، معنای مناسبی برای این واژه است.

این در حالی است که قرائن موجود در دیگر آیات قرآن ما را به معنای دیگری از واژه «صلاة» سوق می‌دهند. برای مثال، در آیه شریفه: «وَأَقِمْوَا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ» (بقره، ۴۳) به قرینه «أَقِمْوَا» و دیگر کلمات آیه، مقصود از «صلاة»، نماز است و در آیه شریفه «وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا» (توبه، ۸۴) به قرینه «مَاتَ»، «صلاة» به معنای نماز میّت است، و در آیه «لَهْدَمْتُ صَوَامِعُ وَبَيْعَ وَصَلَوَاتٍ وَمَسَاجِدُ» (حج، ۴۰) به قرینه «لَهْدَمْتُ» و «مَسَاجِدُ»، «صَلَوَاتٍ» به معنای معابد یهود است و در آیه «هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ» (احزاب، ۴۳) به قرینه ضمیر «هُوَ» که به خداوند برمی‌گردد، به معنای رحمت فرستادن است؛ زیرا «صلاة» خدا آن است که رحمت خود را شامل حال بنده بگرداند.

تعریف معنی

واژه «معنی» اسم مفعول از ماده «عنی» در معانی چندی به کار رفته است از جمله، به معنای «مقصود از سخن، مراد کلام، آنچه لفظ بر آن دلالت دارد، مضمون، مفهوم، مراد، مقصود، منظور، مدلول، غرض و نیت» آمده است.^۱

۱. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۱۳، ص ۱۸۷۱.

می‌توان آن را «معنا» نیز تلفظ کرد، به همان معنای «مقصود». در این صورت کلمه «معنا» یا مصدر میمی است، به معنای اسم مفعول یا مخفف اسم مفعول «مَعْنَى» است.^۱ در اصطلاح منطق «معنی» عبارت است از آن تصویر ذهنی که در مقابل آن و به ازای آن، لفظ وضع شده است.^۲

درباره این تعریف باید به این نکته مهم توجه داشت و که اگر لفظی دارای معنایی، به عبارتی؛ دارای یک تصویر ذهنی بود و پس از مدتی، تصویری که آن لفظ در ذهن (مخاطب یا متکلم) ایجاد می‌کرد، دچار تغییر و تحول شد، در این حال می‌گوییم معنای آن لفظ تغییر کرده است. همچنین تعدد معنای لفظ نیز به تعدد تصویرهای ذهنی‌ای که با شنیدن لفظ در ذهن ایجاد می‌شوند، بستگی دارد. برای نمونه، کلمه «طیب» به عنوان یک وصف و با معنای اصلی پاکیزه و خوش، در لغت به امور مختلفی نسبت داده شده است که در هر مورد، تصویری متفاوت از دیگری در ذهن ایجاد می‌کند، و در نتیجه با هر یک از این نسبت‌ها معنای آن تغییر می‌کند. «حیات طیب» به معنی زندگی خوش است، و «ماء طیب» آب به گوارا گفته می‌شود، و «فم طیب» به دهانی گفته می‌شود که بوی ناخوش نمی‌دهد، و «ریح طیب» باد ملایم را گویند، و «بلد طیب» به شهر خوش آب و هوا و پرنعمت و «شجرة طيبة» به درخت پرمیوه، و «ارض طيبة» به زمین حاصلخیز اطلاق می‌شود و بدین سان، از نسبت «طیب» به امور مختلف، تصویری متفاوت از معنای آن در ذهن ایجاد می‌شود، و به تبع آن معنای «طیب» تغییر می‌کند.

اهمیت واژه‌شناسی قرآن

ضرورت تحقیق و بررسی برای به دست آوردن معنای صحیح واژه‌های قرآن، روشن‌تر از آن است که نیازمند نقل سخن دانشمندان در این باره باشد. چه بسیار انحراف‌ها و خطاهای فکری، عقیدتی، یا برداشت‌های ناصواب فقهی در تفسیر قرآن رخ داده‌اند که اگر مفسران به معنای صحیح کلمات دسترسی می‌داشتند از آنها مصون می‌ماندند. در واقع یکی از انگیزه‌های اصلی تدوین بسیاری از غریب القرآن‌ها و معانی القرآن‌ها و کتاب‌های مفردات قرآن، جلوگیری از خطای در تفسیر بوده است.

۱. تهانوی، کشاف اصطلاحات الفنون، ج ۲، ص ۱۶۰۰.

۲. همان جا.

ابوعبید (د ۲۲۴ق) نقل می‌کند: بیشتر کسانی که به بی‌دینی گرایش پیدا کردند، ناشی از دانش اندک آنها به لغت و زبان عربی بود.^۱

ضرورت پژوهش درباره مفاهیم و مفردات قرآن، تنها به دریافت معنا و مفهوم صحیح واژه محدود نمی‌شود و در بسیاری موارد، غرض از این بحث جلوگیری از تفسیر واژه به معنای مشهور آن در همه جاست. یکی از دانشمندان در این باره می‌گوید: «بدان که کسی که به حقایق لغت و معانی موضوع له آن آگاه نیست نباید به تفسیر سخنی از کلام خدا بپردازد. همچنین نباید به فراگیری مقدار کمی از لغت اکتفا کرد؛ چون ممکن است لفظی، میان دو معنا مشترک باشد و آن شخص یک معنای لفظ را فرا گیرد در حالی که مقصود خدا در آیه، معنای دیگر آن لفظ است».^۲

از طرفی، با توجه به روایاتی که برای قرآن ظاهر و باطن اثبات کرده‌اند، بسیاری از مفسران قدیم و جدید معتقدند الفاظی در قرآن مجید وجود دارند که معانی متعدد داشته و شایسته‌اند آن الفاظ به چند معنا از معانی خود تفسیر شوند، و بدین‌سان در دریافت معانی و معارف از قرآن مجید توسعه داده‌اند.

نتیجه آنکه بحث درباره مفردات و واژه‌شناسی قرآن کریم در فهم و تفسیر و تدبیر آیات دارای اهمیت بسیاری است و هر متدبّر، پژوهشگر و مفسری که درباره واژه‌های قرآن و معنای آنها پژوهش صحیح و کافی انجام ندهد، به همان اندازه از فهم صحیح و کامل قرآن دور می‌ماند و چه بسا برای او انحراف در عقیده نیز به دنبال داشته باشد.

جایگاه دانش مفردات در تفسیر قرآن

مفسر در امر تفسیر قرآن باید از دانش‌های بسیاری بهره گیرد تا به تفسیری صحیح از آیات قرآن دست یابد. سیوطی از پانزده علم به‌عنوان علوم مورد نیاز در تفسیر یاد کرده است.^۳ از طرفی، فرایند تفسیر شامل دو مرحله اصلی است؛ یکی، فهم مفردات قرآن و دیگری، تبیین معنای عبارت‌ها و جمله‌ها (ترکیب‌ها). جایگاه دانش مفردات هم در میان علوم مورد نیاز و هم در

۱. ابوحاتم، کتاب الزینة فی کلمات الاسلامیة العربیة، ص ۱۲۴.

۲. زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۳۹۹.

۳. سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۴۴۹.

فرایند تفسیر در رتبه نخست است و مفسر پیش از هر دانشی نخست باید از مفردات قرآن آگاهی کاملی به دست آورد تا بتواند به تفسیر صحیح و مطلوبی از آیات الهی دست یابد. راغب اصفهانی صاحب ارزشمندترین کتاب لغت قرآن در مقدمه کتاب معروفش می‌نویسد: به نظرم رسید که نخستین دانش مورد نیاز یک مفسر علوم لفظی (ادبی) اند و از میان علوم لفظی تحقیق درباره کلمات قرآن از همه مهم‌تر است. نیاز مفسر به تفسیر واژه‌های قرآن همانند نیاز بنا به آجر و خشت خام است در ساختن ساختمان. کسی که می‌خواهد قرآن را تفسیر کند، اول باید معنای واژه‌ها را بداند وگرنه نمی‌تواند قرآن را تفسیر کند.^۱ سمین حلبی نیز در مقدمه خود، پس از تأکید بر ضرورت تحصیل علوم ادبی برای تفسیر قرآن، یکی از این علوم را آگاهی نسبت به معانی کلمات قرآن بیان کرده است.^۲

سیوطی نیز تفسیر قرآن را تنها برای آن دسته از مفسرانی جایز می‌داند که جامع همه علوم مورد نیاز در تفسیر باشند، آنگاه او نخستین دانش از آنها را علم لغت دانسته، می‌گوید: یکی از دانش‌های مورد نیاز در تفسیر قرآن، لغت است؛ زیرا مفسر با این دانش نسبت به شرح کلمات قرآن و معنا و مدلول آنها آگاه می‌شود.^۳

بدین‌سان در فرایند تفسیر قرآن، دانش مفردات قرآن در جایگاه نخست قرار دارد و مفسر پیش از پرداختن به شرح و تفسیر آیات قرآن باید نخست از معنای صحیح و دقیق مفردات هر آیه آگاهی به دست آورد.

دانش‌های مرتبط با دانش مفردات

دانش‌های مختلفی از جمله تاریخ، بلاغت، صرف و... با دانش مفردات قرآن ارتباط دارند و در فهم معنای کلمات قرآن تأثیرگذار هستند. اما با توجه به اینکه یکی از ویژگی‌های زبان عربی وجود اشتقاق و تنوع مشتقات در کلمات است، از میان این دانش‌ها مهم‌ترین و بیشترین ارتباط را علم صرف با دانش مفردات دارد. به عبارتی، دانش مفردات نیاز بسیاری به آگاهی از دانش صرف دارد؛ زیرا اولاً، در کتاب‌های لغت معانی مشتقاتی که نسبت به معنای ریشه کلمه تفاوت

۱. راغب اصفهانی، مفردات، ۵۴-۵۵.

۲. سمین، الدر المصون، ج ۱، ص ۴۵.

۳. ر.ک: سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۴، ص ۲۱۳.

نداشته باشد بیان نمی‌شود، و مفسر باید بعد از آشنایی با معنای ریشه، معنای دیگر مشتقات را بفهمد، برای مثال، در کتاب‌های مفردات، واژه «نصر» به «یاری کردن» معنا می‌شود، و مفسر باید با قیاس دیگر مشتقات این کلمه، مانند «ینصر»، «نصر»، «تنصروا»، «النصر»، «أنصرونا»، «ناصر» و... را خود بفهمد؛

ثانیاً، اشتقاق در کلمات بسیاری با تغییر و تحول (اعلال) در مشتقات همراه است؛ از این‌رو، برای شناخت کلمه به شناخت صحیح ریشه کلمه و نوع مشتق نیاز است. این مهم در دانش صرف آموزش داده می‌شود و ناآگاهی از آنها موجب تفسیر نادرست قرآن می‌گردد. برای نمونه، واژه «هُدًى» در آیه «إِنَّا هُدُّنَا إِلَيْكَ؛ ما به سوی تو بازگشتیم» (اعراف، ۱۵۶) از ریشه «هَدَ، یَهْدُ» است، اما بعضی مترجمان تصور کرده‌اند از ریشه «هَدَى، یَهْدِی» است و آن را به «ما به سوی تو هدایت شدیم» ترجمه کرده‌اند.

نمونه دیگر، ازهری صاحب تهذیب اللغة گفته است: ریشه «ذکر» در زبان عرب به کار نرفته است، و تاج الکندی در نقد وی گفته است: این کلمه در قرآن در آیه «وَإِذْ ذَكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ» (یوسف، ۴۵)، به کار رفته است،^۱ در حالی که وی خطا کرده و خطای وی ناشی از توجه نکردن به این قاعده صرفی است که در باب افتعال، هنگامی که ذال در کنار تاء قرار می‌گیرد، هر دو حرف تبدیل به دال می‌شوند، یعنی در اصل «إِذْ ذَكَرَ» بوده و بعد از تبدیل ذال به دال و ادغام آن در تاء، «إِذْكَرَ» شده است.

نمونه سوم، زمخشری یکی از تفسیرهای بدعت‌آمیز از آیه «يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِسْمِهِمْ» (اسراء، ۷۱) را این دانسته که فردای قیامت انسان‌ها را به نام مادرشان می‌خوانند، تا زنازادگان رسوا نشوند. وی سپس این خطا را ناشی از آن دانسته است که پنداشته «امام» در این آیه جمع «أُمُّ» به معنای مادر است، اما در زبان عرب هیچ‌گاه «أُمُّ»، بر «امام» جمع بسته نمی‌شود، و آن تفسیر، سخن کسی است که به دانش صرف آگاه نبوده است.^۲

بنابراین، یک مفسر پیش از مراجعه به منابع لغت و مفردات، لازم است آگاهی کاملی از دانش صرف داشته باشد. ابن فارس لغوی (د ۳۹۵ق) گفته است: کسی که به علم صرف

۱. اسم فاعل این کلمه (مُذَكِّر) در آیات ۱۵، ۱۷، ۲۲، ۳۲، ۴۰ و ۵۱ قمر تکرار شده است: «فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ».

۲. زرکشی نمونه‌های متعددی از خطای مفسران در تفسیر کلمات قرآن را که ناشی از ضعف آنان در علم صرف بوده گزارش کرده است (ر.ک: زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۴۰۲-۴۰۳).

آگاهی نداشته باشد نسبت به بسیاری از کلمات قرآن ممکن است دچار خطا شود،^۱ و زرکشی (د ۷۹۶ق) از عالمان علوم قرآنی می‌گوید: برای فهم مفردات قرآن، دانش صرف بسیار مهم‌تر از دانش نحو است.^۲

منابع اساسی آشنایی با معنای مفردات قرآن

منابع اساسی و اصلی آشنایی با معنای مفردات قرآن فرهنگ عربی و قرآن کریم هستند. توضیح آن سخن آن است که قرآن کریم چنان‌که خود به صراحت بیان داشته به زبان قوم پیامبر نازل شده است: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ» (ابراهیم، ۴؛ نیز: مریم، ۹۷، دخان، ۵۸). به سخن دیگر، زبان قرآن زبان عربی مبین است: «نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ * عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ * بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ» (شعراء، ۱۹۳-۱۹۵؛ نیز: ر.ک: نحل، ۱۰۳). هنگامی که سخن از نزول قرآن و انذار مردم با زبان عربی مبین به میان می‌آید، بدین معناست که مخاطبان پیامبر ﷺ با تکیه بر زبان و فرهنگ عربی می‌توانند معانی و معارف و اندازها و بشارت‌های قرآن را به خوبی دریافت کرده و از هدایت‌های قرآن بهره‌برند؛ بنابراین، نخستین و اصلی‌ترین منبع تفسیر واژگان و عبارت‌های قرآن، فرهنگ مردم عرب عصر نزول است. مقصود از فرهنگ عربی، سخنان، خطبه‌ها، اشعار و هرگونه متن مکتوبی است که از عرب معاصر رسول خدا ﷺ به ما رسیده و در اختیار است. برای دستیابی به این فرهنگ، بیشتر باید سراغ کتاب‌های لغت اصیل، کتاب‌های ادب و تاریخ و سیره و بعضی تفسیرهای ادبی، مانند کشف زمخشری، مجمع البیان طبرسی، تفسیر کبیر فخر رازی و... رفت.

همیشه برای به دست آوردن معنای اصلی کلمات قرآن باید به فرهنگ عربی و کتاب‌های لغت مراجعه کرد، اما پس از آگاهی از معنای لغوی هر کلمه، برای آگاهی از معنای مقصود آن در قرآن، افزون بر کتاب‌های لغت باید آخرین استفاده را از خود قرآن برد. مقصود از منبع بودن قرآن، سیاق یا بافتی است که یک کلمه در آن بافت به کار رفته و مشتمل بر قرینه‌هایی است که معنای مقصود واژه را در آن آیه روشن می‌کنند. دو نمونه «صلاة» و «طیب» که در ذیل تعریف مفردات بیان شدند، نقش قرآن کریم را به‌عنوان منبع بودن قرآن روشن می‌کنند. در درس‌های آینده نمونه‌های فراوان دیگری نیز شناخته خواهند شد.

۱. ابن فارس، الصحاحی، ص ۱۶۲.

۲. زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۴۰۲.

دانش فقه اللغة

«فقه اللغة» مرکب از دو واژه «فقه» و «لغت» است. «فقه» در لغت به معنای فهم، فهمیدن چیزی،^۱ هرگونه دانش و آگاهی به چیزی،^۲ و فهم غرض گوینده از کلام و... است.^۳ واژه «لغت» نیز از ماده «لغو» به معناهای متعددی آمده است؛ از جمله، اصواتی که هر قومی اغراض خود را با آن بیان می‌کند، هر لفظی که برای معنایی وضع شده است، زبان هر قومی و...^۴ بنابراین، معنای لغوی «فقه اللغة» فهم و دانستن لغت یا فهم عمیق و دقیق لغت است. اما ترکیب «فقه اللغة» نام دانشی است که امروزه با اندکی مسامحه می‌توان از آن به دانش زبان‌شناسی یاد کرد.

دهخدا می‌نویسد: «فقه اللغة» اصطلاحی است که ادبای متأخر در برابر کلمه فیلولوژی^۵ فرانسوی قرار داده‌اند و منظور از آن، دانشی است که شامل علوم زبان‌شناسی و مطالعه فرهنگ ملل متمدن از طریق زبان و ادبیات و مذهب آنهاست.^۶

رمضان عبدالنواب نیز می‌نویسد: «فقه اللغة» دانشی است که سعی دارد رموز زبان را کشف کند و قوانین حاکم بر حیات زبان و راز تطوّر آن را بشناسد. همچنین می‌کوشد تا وی پدیده‌های گوناگون زبان، از جنبه‌های تاریخی و توصیفی مطالعه کند. بنابراین، فقه اللغة همه بررسی‌های زبانی، اعم از پیدایش زبان بشری، آمیختگی زبان‌های گوناگون با یکدیگر، پیدایش زبان فصیح و گویش‌ها و لهجه‌ها، اصوات زبانی، دلالت الفاظ و ساخت آنها، از جنبه‌های تاریخی، تطبیقی و توصیفی را دربر می‌گیرد. همچنین روابط دستوری میان واژه‌ها، سبک زبانی، اختلاف این سبک در شعر و نثر و مسائلی از این قبیل را مطالعه می‌کند.^۷

۱. فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۴۷۹.

۲. ابن فارس، ترتیب مقایس اللغة، ص ۷۹۰.

۳. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۱۰، ص ۱۵۱۶۳.

۴. همان، ج ۱۲، ص ۱۷۴۰۲.

5. Philology

۶. همان، ج ۱۰، ص ۱۵۱۶۴.

۷. رمضان عبدالنواب، مباحثی در فقه اللغة و زبان‌شناسی عربی، ص ۱۷.

مهم‌ترین مباحث دانش فقه اللغة

مجموعه مباحثی که در کتاب‌های فقه اللغة عربی و نیز کتاب‌های زبان‌شناسی نوین به بحث گذارده می‌شود، نقش مهمی در تفسیر الفاظ و عبارت قرآن کریم داشته و از آسیب‌ها و انحراف‌ها تفسیر قرآن می‌کاهد. درحقیقت، در فقه اللغة و زبان‌شناسی، مبانی و مباحث نظری دانش مفردات به بحث گذارده می‌شوند، از این‌رو، بحث درباره این مبانی نظری برای معناشناسی کلمات قرآن و تفسیر آن ضرورت دارد. از میان مباحث مختلف و متنوع فقه اللغة، مباحث اشتقاق، ترادف و اشتراک در الفاظ، کلمات اضداد، حقیقت و مجاز و کلمات معرّب و دخیل دارای اهمیت بیشتری در تفسیر قرآن هستند. در درس‌های آینده با این مباحث و تأثیر آنها در شرح مفردات و تفسیر قرآن آشنا خواهیم شد.

○ خلاصه درس

۱. دانش مفردات قرآن، دانشی است که درباره معنای اصلی و معنای مراد و مقصود کلمات قرآن بحث می‌کند؛
۲. معنا، در اصطلاح منطق آن تصویر ذهنی است که در مقابل آن و به ازای آن، لفظ وضع شده است؛
۳. بحث از نقش مفردات در تفسیر قرآن مجید اهمیت بسیاری دارد و تحقیق کافی نکردن درباره آن موجب دور ماندن از فهم صحیح و کامل قرآن، انحراف در عقیده و احکام قرآن می‌شود؛
۴. در فرایند تفسیر قرآن، دانش مفردات در جایگاه نخست قرار دارد و پیش از پرداختن به تفسیر آیات قرآن باید از معنای صحیح مفردات هر آیه آگاهی به دست آورد؛
۵. از میان دانش‌های مختلف، بیشترین ارتباط میان علم صرف با دانش مفردات است؛ از این‌رو، دانش مفردات نیاز بسیاری به آگاهی از دانش صرف دارد؛
۶. منابع اساسی و اصلی آشنایی با معنای مفردات قرآن فرهنگ عربی و قرآن کریم هستند؛
۷. در دانش فقه اللغة مبانی و مباحث نظری دانش مفردات به بحث گذارده می‌شوند، از میان مباحث مختلف فقه اللغة، مباحث اشتقاق، ترادف و اشتراک در الفاظ، کلمات اضداد، حقیقت و مجاز و کلمات معرّب و دخیل، اهمیت بیشتری در تفسیر قرآن دارند.

○ پرسش

۱. دانش مفردات قرآن به دنبال تحقق چه هدفی در تفسیر قرآن است؟
۲. دانش مفردات قرآن در میان علوم مؤثر در تفسیر قرآن، چه جایگاهی دارد؟
۳. معنا را تعریف کرده و با ذکر یک نمونه (مثلاً «طیب») بر اهمیت معنای معنا در دانش مفردات استدلال کنید.
۴. کدام دانش بیشترین ارتباط را با دانش مفردات دارد و چرا؟ با ذکر نمونه توضیح دهید.
۵. منابع اساسی آشنایی با معنای مفردات قرآن کدام‌اند؟ توضیح دهید.
۶. دانش فقه اللغة چه دانشی است؟ آن را تعریف کنید.
۷. مهم‌ترین مباحث مطرح در دانش فقه اللغة را که در تفسیر الفاظ قرآن نقش مهمی دارند، نام ببرید.

○ مطالعه بیشتر

- در تاریخ علوم اسلامی کتاب‌های فراوانی در موضوع فقه اللغة عربی نگاشته شده‌اند. مشهورترین و مهم‌ترین کتاب‌های فقه اللغة عربی عبارت‌اند از:
۱. کتاب الخصائص، از ابوالفتح عثمان بن جنی (م ۳۹۲ق). در این کتاب مباحث مهمی درباره اصل لغت و اینکه آیا به الهام خدا بوده است یا به جعل و اصطلاح واضع بشری، اشتقاق اکبر، ترکیب لغات، و اختلاف لهجه‌ها و... بحث شده است؛
 ۲. کتاب الصاحبی فی فقه اللغة و سنن العرب فی کلامها، از ابوالحسین قزوینی، معروف به ابن فارس (د ۳۹۵ق). برخی مباحث که ابن فارس در الصاحبی آورده، عبارت‌اند از: خصایص و ویژگی‌های لغت عربی، اشتقاق الفاظ، قیاس در زبان عربی، زبان قرآن، مآخذ و منابع لغت، ویژگی‌های زبان عربی، اختلاف لغت و لهجه در زبان، روش عرب در حقیقت و مجاز سخن، اجناس کلام (ترادف و اشتراک)، ترکیب در الفاظ عربی، و بسیاری دیگر از مباحث مربوط به زبان عربی؛
 ۳. المزهر فی علوم اللغة و انواعها، از جلال‌الدین سیوطی (د ۹۱۱ق). این کتاب جامع‌ترین کتاب در موضوع فقه اللغة عربی است. البته بنا به گفته صبحی صالح، سیوطی چندان مباحث جدیدی را بر مباحث کتاب‌های پیش از خود نیفزود.^۱

۱. صبحی صالح، دراسات فی فقه اللغة، ص ۲۳-۲۵.